

жок, приватні училища видавали окремі навчальні програми з кожного предмету [28, с. 5; 29, с. 9; 30, с. 12].

Пам'ятні книжки ХХ ст. мають певні відмінності у змісті від своїх попередниць середини і кінця ХІХ ст. У них відзначається, що додатком є адрес-календар губернії. Вони мають відділи поділені за видом розміщеної інформації, наприклад, відділ календарний, статистичний та статистичний [27, с. 216]. Окремо у НБУВ зберігаються довідковий адрес-календар початку ХХ ст., який також містить додаток – карту Київської губернії [4, с. 324]. Взагалі додатки до пам'ятних книжок стають обов'язковим елементом.

Отже, "Пам'ятні книжки" дуже цінні та рідкісні опубліковані джерела, за допомогою яких більш повно розкривається проблема соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Відсутність згадок та інформації про місця зберігання пам'ятних книжок суттєво гальмує їхнє використання у наукових дослідженнях, що є негативною тенденцією з огляду на вище проаналізовані якості цього виду джерел. Опрацюовуючи матеріал для статті автор дійшов висновку, що було б не зайвим створити певний бібліографічний каталог "Пам'ятних книжок" губерній України. Це дасть можливість розширити доступ та ознайомити дослідників з інформативними можливостями цього виду опублікованих джерел.

1. Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., 1888. 2. Балацкая Н. М. Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1833 – 1917): Сводный каталог-репертуар / Балацкая Н. М., Раздорский А. И. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2008. 3. Горленко Л. М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. (історико-економічні дослідження) / Л. М. Горленко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси: облдержвидав "СІЯЧ", 1996. 4. Киевская справочная книжка-календарь на 1914 год с картой Киевской губернии. – К.: Изд. Киевского губернского земства, Б. г. 5. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1886. 6. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1888. 7. Памятная

книжка Киевского учебного округа. – Часть I. Киевская губерния. – К., 1890. 8. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1900 год. – Часть I. Киевская губерния. – К.: Типо-Литография Т-ва И.Н. Кушнарера, 1900. 9. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1889. 10. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1890. 11. Памятная книжка Киевского учебного округа / Сост. А. А. Луцкевич. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1892. 12. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1895 – 1896 учебный год. – Ч. 1. (Киевская губерния). – К.: б.м., 1896. 13. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913 – 1914 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1913. 14. Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 15. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914 – 1915 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1914. – 445 с.; Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 16. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1915 – 1916 учебный год. – Ч. 1. (Высшие и среднее учебные заведения). – К., 1916. 17. Там само. – Ч. 2. (Народное образование). 18. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1916 – 1917 учебный год. В 2-х ч. – К., 1917. 19. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 20. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1905 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1905. 21. Памятная книжка Киевского учебного округа. – Часть I. Киевская губерния. – СПб. 1889. 22. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 23. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1900. 24. Памятная книжка Киевских городских училищ на 1905 год. – К.: Лито-Типография Товарищества И. Н. Кушнарера, 1905. 25. Памятная книжка (первая) женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич. 1906. – К.: Типография 1-ой Киевской артели печатного дела, 1906. 26. Памятная книжка (первая) женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич. 1906. – К.: Типография 1-ой Киевской артели печатного дела, 1906. 27. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 г. – К.: Издание Киевского Губернского статистического комитета, 1915. 28. Постановка преподавания географических предметов. Рисование. – Б. м. и г. 29. Постановка преподавания искусств. Дикция и декламация. – Б. м. и г. 30. Постановка преподавания общеобразовательных и специальных предметов. География, естествоведение, физика и космография. – Б. м. и г. 31. Присяжнюк Ю. Українська освіта як традиційне явище в умовах модернізації (історико-антропологічне дослідження) / Юрій Присяжнюк. – Черкаси: "Вертикаль", 2005. 32. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К., Типография Губернского статистического комитета, 1888.

Надійшла до редколегії 24.04.09

В. Капелюшний, д-р іст. наук, В. Доморослий, канд. іст. наук

ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

*У статті досліджується участь І. Шрага в процесі становлення українського парламентаризму
In the article the participation of I. Shrah in the uprising of Ukrainian parliamentarianism is examined.*

27 квітня 2009 року минуло сто три роки від початків українського парламентської діяльності. Саме в цей день 1906 року у столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі розпочав свою діяльність один з найвищих представницьких органів – І Державна Дума. Серед її депутатів були й українці, які вперше в історії імперії намагалися вирішити свої національні права цілком легально та легітимно. Керував їхньою діяльністю видатний національний діяч Ілля Людвигович Шраг.

Особа цього діяча до недавнього часу залишалася поза увагою українських істориків за винятком невеликої статті Демченка Т., Кураса Р., [1, с.95]. Але це дослідження носить суто біографічний характер.

В даній статті автор на основі дослідження різноманітних матеріалів зробив спробу проаналізувати парламентську діяльність І. Шрага, зважаючи на те, що 2009 р. минула 162 річниця з дня його народження.

І. Л. Шраг народився 23 серпня 1847 р. в містечку Седнів на Чернігівщині. Батько його виходець із Саксонії, був лікарем з маєтку поміщиків Лизогубів, мати походила з родини дрібнопомісних дворян Колодкевичів, відомих своєю участю у народницькому руху.

Після закінчення гімназії у 1865 р. вступає до Петербурзької медико-хірургічної академії, але в березні

1867 р. подав прохання про переведення на юридичний факультет університету [1, с. 95].

По закінченні університету не зважаючи на пропозицію професора О.Ф.Кістяківського залишитися на кафедрі і займатися науковою роботою повертається до Чернігова, де працює на посаді адвоката в окружному суді. На цій посаді стає одним з найкращих адвокатів України.

Революція 1905р. покликала до активного політичного життя майже все суспільство. Не залишився осторонь цих подій і адвокат І. Шраг. У березні 1905 року відбувся з'їзд журналістів, на якому обговорюючи ситуацію, що склалася учасники прийшли до висновку про необхідність конституційного устрою держави. І. Шраг приймав участь в роботі цього з'їзду будучи представником від Чернігівщини. У квітні цього ж року приймає активну участь в роботі з'їзду журналістів. 21 квітня в розпал роботи з'їзду виступає з промовою, де міститься цілий ряд вимог щодо реформування існуючого ладу в Російській імперії. Ці вимоги містили: запровадження загальних, прямих виборів із таємним волевиявленням; децентралізації Росії; запровадження української автономії з чітким розмежуванням повноважень центру і автономних утворень [2, с. 222].

Далі відбувалися з'їзди інженерів, техніків, де фігурують вимоги скликання загальнодержавного представ-

© Капелюшний В., Доморослий В., 2009

вницького органу, та вільних виборів до нього. Ці вище названі події та піднесення революційної активності мас привели до Маніфесту 17 жовтня, який дарував народам імперії законодавчий орган – Державну Думу, і виборче право, хоча воно було і нерівним і непрямим коли один виборець в курії землевласників припадав на 2 тис. чоловік, в міській – на 4 тис., в селянський – на 30 тис., в робітничий на 90 тис. [3, с. 242]

Після цих подій до слави І. Шрага як відомого адвоката, який може "перекопати і захопити слухачів", додається почесне визнання одного з найрозумніших українців [4, с. 239]. Він приймає активну участь у політичному житті України, керує Чернігівською обласною організацією радикальної партії, яка своєю активністю поступалася тільки Полтавській.

Восени 1905 року Українська радикальна і Українська демократична партії приймають рішення про об'єднання, зважаючи на наближення виборів до І Державної Думи та для випуску газети "Громадська думка" українською мовою. Для цього було обрано комісію у складі трьох чоловік: І. Шрага, Є. Чикаленка та Є.Тимченка. Саме Ілля Людвигович відіграв важливу роль в об'єднанні цих партій під назвою Українська радикально-демократична партія (УРДП), за свідченням очевидців послідовно обстоював єдність новоствореної партії [4, с. 255].

Розпочалися вибори до першої Державної Думи, але участь українських партій у них була незначною, по причині антиукраїнської діяльності царського уряду і виборчих комісій. У ході виборів І. Шраг організував у Чернігові видання газети "Десна" а потім "Утренняя заря", які стали рупором демократичного крила чернігівського громадянства. УРДП в містах, як і в селах блокувалася з кадетами, в програмі яких були певні натяки на місцеву автономію. Виборчий блок УРДП з кадетами було складено у Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, де українські депутати пройшли як члени партії народної свободи: за таких виборчих комбінацій в Думу пройшли такі визначні українські діячі, як І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшівський [5, с. 8].

Перша Дума складалася з 497 депутатів, 102 з яких були представниками України.

27 квітня 1906 року в Петербурзі розпочав свою роботу перший загальноросійський парламент. З початком його роботи ініціативна група українських депутатів на чолі з І. Шрагом вирішили створити національну фракцію для захисту прав свого народу.

Утворити таку організацію було вирішено ще до початку роботи Думи в Україні. Під час виборів І. Шрагу, В. Шемету та іншим депутатам були дані накази створити окремо в Думі депутатську фракцію і боротися за відновлення українських прав [6, с. 12-13].

1 травня 1906 року в приміщенні одного з районних бюро партії кадетів відбулися перші установчі збори української фракції. Головою зборів було обрано І. Шрага, секретарем – М. Біляшівського. Головуючий запропонував зібранню висловитися з питання доцільності в першій Думі окремої групи українських депутатів. Гостру дискусію на засіданні викликало питання про членство в українській фракції. Депутат С. Таран пропонував, щоб до групи входили лише ті депутати, які не належать ні до однієї з партій, але проти цього виступив І. Шраг, зауваживши, що подібний крок лише стане на заваді українській справі, звужуючи її соціальну базу. Його підтримала більшість із присутніх, ухваливши, що членом української парламентської громади може бути кожен, незалежно від партійної приналежності.

Персона Іллі Людвиговича була широко відомою в тогочасній Україні, що і забезпечило вступ до громади інших відомих людей професора М. Ковалевського та

земського діяча О. Свечина, які стали інтелектуальним ядром фракції.

В обговореннях брали участь П.Чижевський, В. Шемет, А. Тесля і всі вони висловилися за створення української парламентської громади в Державній Думі, в кількості 44 чоловіки. На цьому засіданні головою громади було обрано І. Шрага, як найавторитетнішого з усіх депутатів.

Для зв'язку з виборцями на засіданні приймається рішення про випуск друкованого органу громади часопису "Украинский вестник", в якому публікувалися кращі наукові сили України: М.Грушевський, Б.Грінченко, М.Туган-Барановський. Керівник фракції опублікував лише 2 статті, по причині своєї зайнятості в думській та громадівській роботі.

Роль української громади керованої І.Шрагом є величезною. Саме вона після довгих років вимушеної мовчанки всього українства вперше заявила про споконвічні прагнення народу до вільного життя. Ідея національного відродження охопила різні верстви населення, про це свідчать наступні матеріали.

Так, 20 квітня 1906 року І. Шраг на урочистих провадах до Думи серед інших наказів від виборців Чернігова отримав наказ забезпечити Україні національно-культурний розвій [4, с. 255].

Виступаючи за розширення національних прав українців він намагався вирішити цю проблему в загальноросійському контексті. Свідченням чого є виступ 1 липня 1906 року перед депутатами І Державної Думи. Доповідач зазначив, що визвольний рух мусить дати волю не тільки особі, але й народові, що бере участь в житті російської держави. Постає питання: як примирити признание і забезпечення прав за окремими народами на вільне життя з єдністю і неподільністю російської держави. Вихід з цього, на думку автора, один: домагатися автономного устрою для себе, тобто ширшого самоврядування і права встановлювати самим для свого краю закони. Різниця тільки в тому, що одні хочуть автономії "обласної", а інші – "національно-територіальної". Сибір, наприклад, домагається першої, Україна ж другої. Якщо окремі народи стануть автономними, то тоді Росія мусить перейти до федеративного устрою, тобто перетвориться на державу зі спілкою окремих народів. Федеративний устрій, якщо його буде встановлено як слід, не тільки не зашкодить єдності російської держави, а навпаки, зміцнить її, на думку доповідача. Найкращий приклад такої спілки, згідно з виступом, демонструвала німецька федерація, де свідомість при федеративнім устрої була більше розвинута, ніж в тодішній Росії.

Далі доповідач пояснив, які справи переходять до державних сеймів, а які залишаються у віданні центрального парламенту, перерахував ті губернії, в яких жили українці. Саме число українців – 27 млн. – дуже здивувало присутніх і більшість з них навіть не знали, що існує така велика частина Росії, заселена українцями, а думали, що українці, як і євреї, розкидані по південній Росії.

На підставі історичних даних доповідач доводив, що автономія для України не тільки потрібна, але й необхідна. Ідеї народоправства серед українського народу не вмирили за найгірших умов життя, починаючи з того періоду, коли в 1654 р. Б. Хмельницький переконався, що запряг "волелюбний народ" в московську колимагу" [7] і не раз поривався розірвати цю унію. В результаті русифікаторської політики царизму український народ позбувся своєї інтелігенції. Цариця Катерина, яка пограбувала Україну матеріально, тобто розпродала її землі і закріпачила народ, обікрала її ще й культурно та духовно. Репресії впали навіть на Києво-Могилянську академію – гордість України. В ті часи наука в цьому

навчальному закладі стояла на дуже високому рівні, про що свідчить хоч би той факт, що на 370 українців в ній навчалось 120 чужоземців [7]. Знищено було Гетьманщину і зруйновано Запорізьку Січ. Але прагнення до автономії не вмерли навіть під тягарем страшного гніту. І як тільки український народ здобув мінімальне право висловити свої бажання, він наказав своїм депутатам до катерининської комісії (1767 р.) добиватися вольностей для всіх верств населення.

Закінчуючи свій виступ, доповідач відмітив, що справа автономії України не є щось книжне, вона має глибокі основи в історії українського народу. На його думку, право нашого народу на політичну автономію треба будувати не на історичному ґрунті, а на соціально-економічних сучасних обставинах. Розбиваючи страхи тих, хто вбачав в автономії якусь небезпеку, І. Шраг в кінці свого виступу заявив: "Не та єдність міцна і дужа, що опирається на штики й кулемети. Ясне майбутнє чекає не на централізовану Росію, а ту, в якій кожній національності буде дано право задовольнити свої потреби, в якій буде забезпечено інтереси кожного народу. І не тоді буде щаслива Росія, коли, як казав Пушкін: "Словянские речи сольются в Русском море", а тоді, коли, як говорив Шевченко, всі слов'яни, що живуть в Росії, "стануть рідними братами" [7].

І вихід з цього один – автономія, яка не тільки потрібна, але й необхідна.

Не маючи практичних навиків парламентської діяльності І. Шраг звертається по допомогу до голови української фракції австрійського парламенту Є. Олесницького. "Певний, що Ви, вельмишановний добродію, не відмовите допомагати нам своїм досвідом; найтісніші зв'язки між Вами і нами тепер більш потрібні, ніж коли-небудь, бо можуть обставини так скластися, що нам і в парламентській боротьбі треба буде об'єднатися; наші інтереси спільні і в Австрії, і в Росії" [8].

Далі обставини зводять І. Шрага з іншим видатним українцем М.Грушевським, який не будучи депутатом допомагав громаді в утворенні Декларації про автономію України. Саме удвох вони і створили її. Про участь керівника української громади його стаття "О Союзе автономистов" опублікована в №1 "Украинского вестника", в якій були викладені його промова від 1 липня. Текст Декларації до нас не дійшов. Проте основний її зміст викладений у праці М. Грушевського "Наши требования".

У Декларації автори виступали за федеративний устрій, як основу майбутнього устрою національних і політичних стосунків. Виходячи з цього, територія з переважною більшістю українського населення повинна була вийти з тодішніх адміністративних одиниць і приступити до творення на широких демократичних засадах органів обласного законодавства і самоврядування, керівництво якими здійснювало б народне представництво у вигляді українського сейму, що обирався б загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням.

Далі йшло розмежування повноважень українського сейму з одного боку і центрального парламенту і загальнодержавних міністерств з другого. Першим передбачалося надати право нормувати державний і суспільний лад, керувати засобами, необхідними для утримання органів центрального і загальнодержавного управління (в тих галузях, які в інтересах державної спільки залишаться в компетенції загальнодержавних міністерств). Для управління в цих галузях державна конституція повинна залишити місцевим органам широку сферу влаштування місцевих відносин з правом законодавчої і всякої іншої ініціативи по відношенню до центральних органів.

Далі автори передбачали заборонити всяку централізацію в сфері церковного управління, а також штучну перестановку національних елементів у війську і створити такі умови, щоб проходження військової служби відбувалося якомога ближче до батьківщини солдатів.

Спеціальними загальнодержавними законами встановлювались права, якими могли б користуватися мови і діалекти в державних закладах, а також забезпечувались умови проживання національностей, які знаходяться на даній території в меншості, надання їм гарантії для нормального існування і здійснення своїх національних і культурних запитів. В першу чергу, для вирішення цього питання, необхідно було ввести народні мови (й українську також) в народні школи, як мови викладання. Признавались всі права української мови із збереженням за російською мовою статусу загальнодержавної.

М. Грушевський та І. Шраг вимагали, щоб ця програма була вирішена інтересами усієї спільки та її складових частин, "в інтересах успішного вирішення великих завдань, поставлених визвольним рухом Росії, і дружньої роботи її областей і народів в їх здійсненні, ця національно-обласна програма. Яку ми поставили тут як постулат українства, в нерозривному зв'язку з перебуванням всієї Росії на підставах національної рівноправності і обласної автономії повинна бути здійснена – і здійснена негайно" [9, с. 273].

Ця Декларація мала бути проголошена з думської трибуни головою Української парламентської громади І. Шрагом. Але було вже пізно. 8 липня 1906 року Дума, після 72 днів своєї діяльності, було розпущена.

Українська Декларація, на відміну від інших, зокрема польської, звертає на себе увагу не тільки прагненням національно-територіальної автономії, але й глибоким демократизмом. Немаловажне значення, навіть і по сьогоднішній день, має заява про непорушність кордонів, яка вперше пролунала в цій Декларації. Свій подальший розвиток ця ідея отримала в Декларації про суверенітет України від 16 липня 1990 року, та інших наступних державних актах.

Розглядаючи національно-територіальну автономію як стратегічну лінію всього українства, І. Шраг пропонував здійснювати в цьому напрямі й тактичні заходи щодо досягнення основної мети. Для цього необхідно було звернути увагу на народну освіту всіх рівнів. Адже, на його думку, свою державу можливо будувати лише за наявності не тільки свідомих, й національно-освічених людей.

Стан з народною освітою в той час в Україні був важкий. Це видно з статистичних даних. Згідно з перепису населення Росії на 1897 р. на сто чоловік лише 21 був письменний, тоді як в Україні – письменних відповідно 13. а жінок – тільки 4. В той же час серед німців, що мешкали на території Росії, письменних на сто чоловік було 60. серед литовців та латишів – 52, євреїв – 49, фінів – 35, поляків – 35. [10].

Розвінчуючи цей ганебний факт голова фракції у своєму виступі щодо обґрунтування автономії перед партійними клубами в І Державній Думі 1 липня 1906 р. відмітив: за часи Хмельниччини майже в кожному селі була своя школа, яка утримувалася за рахунок громади, а потім на зміну їм прийшли церковно-приходські школи з обмеженим рівнем навчання, та й таких катастрофічно не вистачало [7].

Ця заява знайшла широку підтримку серед членів громади. Про те, яку увагу вони відводили проблемам народної освіти, свідчить той факт, що на сторінках друкованого органу фракції "Украинского вестника" було опубліковано 10 статей різних авторів-громадівців. Вони розуміли, що вся освіта, як початкова, так і середня і вища, повинна бути однаково доступна всьому на-